

वेदान्तस्यमन्तकः ।

श्रीश्रीश्यामसुन्दर सेवाधिकारिणा

श्रीमद् बलदेव विद्याभूषणेन

विरचितः ।

TUNCABIRDA LIBRARY

पुस्तक संख्या ३५
अनुसूचित संख्या ८०
दिनांक १९०५/१२/२५

शान्तिपुर निवासिना

श्रीकालिदास नाथेन संस्कृतः

प्रकाशितश्च ।

श्रीश्रीचेतन्याब्दः ४०० ।

कलिकाता राजधान्यां

बहुशजारान्तर्गत सूतापटीस्थ ६५ संख्यक भवने

“उचितवक्ता” नाम यन्त्रालये डी० पी० मिश्रेण

मुद्रितः ।

संवत् १९४२ ।

STUDIES 380 SHEETAL CHAYA

पत्तिः, पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते इत्यादौ इह दिवाऽ-
 भुञ्जानस्य पीनत्वमनुपपन्नं सत्त्वस्य नक्तं भोजित्वं गम-
 यति, घटाद्यनुपलब्ध्या घटाद्यभावो निश्चितः अनुपलब्धी-
स्तूपलब्धेरभाव इत्यभावेन प्रमाणेन घटाद्यभावो गृह्यते ।
 शतेदशकं सम्भवतीति बुद्धौ सम्भावनं सम्भवः, अज्ञात-
 वक्तृकतागतपारम्पर्यं प्रसिद्धमैतिह्यं, यथेह वटेयत्तो
 निवसतीत्यादौ, अङ्गुल्युत्तोलनतो घटदशकादि ज्ञानकरी
 चेष्टापि कैश्चिज्ज्ञानमिष्यते, एवमप्रमाणवादिनो विविधाः,
 तेषु प्रत्यक्षमात्रवादिना चार्वाकेना प्रतिपन्नं सन्दिग्धो
 विपर्यस्तो वा पुमान्गवयो व्युत्पादयितुं न चार्वाग्दृशा-
 प्रत्यक्षेण पुरुषान्तरवर्तिनोऽज्ञान सन्देह विपर्ययाः
 शक्याः प्रतिपत्तुं न चानवष्टतपरगताज्ञानादिर्वक्तुं प्रवृत्तो
 ग्राह्यवाक्प्रेक्षावतां तस्मादनिवृत्तापितेनानुमानमुपादेय
 मेव, अतः स परिहस्यते, “चार्वाक तव चार्वाङ्गीं जारतो
वीक्ष्य गर्भिणीं । प्रत्यक्षमात्र विश्वासघनश्वासं किमुज्झ-
सीति” ॥ तेन च परगतानां ज्ञानादीनभीप्रायभेदाद्वाक्यभे-
 दाद्विज्ञाननुमाय तदज्ञानादिपरिहारे प्रवृत्तो ग्राह्यवाक्-
 स्यादिति, यत्तु शब्दोपमानयोर्नैव पृथक् प्रामाण्यमिष्यते
 अनुमाने गतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतमित्याहु स्तन्नन्दः,
 अहचेष्टादावनुमाना प्रवृत्तेः विशेषन्तूपरिवदिष्यामः, तदेव
 प्रत्यक्षानुमानशब्दाः प्रमाणानीति वृद्धाः, उपमानादीना-
 मेष्वन्तर्भावात् पृथक्प्रमाणता नेत्याहुः तथाहि, उपमानं

खलु यथागौस्तथागवय इति वाक्यं तज्जनिता च धीरा-
 गम एव गवय शब्दो गो सदृश स्याभिधायीति यः प्रत्ययः
 सोऽप्यनुमानमेव यः शब्दोवद्वैर्यत्रार्थे प्रयुज्यते सोऽसति
 हृत्यन्तरे तस्याभिधायी यथा गोशब्दो गोत्वस्य । प्रयुज्यते
 च गोसदृशो गवयशब्द इति तस्यैव योभिधातीति ज्ञान-
 मनुमानमेव ॥ यत्तु चक्षुः सन्निकृष्टस्य गवयस्य गो सा-
 दृश्य ज्ञानं तत् प्रत्यक्ष मेवेति नोपमानं पृथक्वाच्यं यत्तु
 दिवा भुञ्जाने पीनत्वं नक्तं भुक्तिं विनानोपपद्यते अतः
 पीनत्वान्यनुपपत्तिं प्रसूतार्थापत्तिरेव रात्रिभोजने
 प्रमाणमिति तन्न । तस्यानुमानेऽन्तर्भावात् अयं रात्रौ
 भुंक्ते दिवाऽभुञ्जानत्वे सति पीनत्वात् यस्तु रात्रौ न
 भुंक्ते न स दिवाभुञ्जानत्वे सति पीनः यथा दिवारात्रौ-
 चाभुञ्जानोऽपीनः नचायं तथा तस्मात्तथेति केवलव्यति-
 रेकानुमानगम्यमेतत् । अनुपलब्धिश्च न पृथक्प्रमाणं घटा-
 द्यभावस्य चाक्षुषत्वात् अभावं प्रकाशयदिन्द्रियं स्वयं बद्ध-
 भाव विशेषण मुखेनेति नाप्रसङ्गः । सम्भवस्तु शतेदशकाद्य-
 वगमः स चानुमानमेव शतत्वं हि दशकाद्य विना भूतं
 शते दशकादि सत्त्वमवगमयतीति । ऐतिह्यन्वनिर्दिष्ट-
 वक्तृकत्वेन सांशयिकत्वान्नप्रमाणं, आप्तवक्तृकत्वे निश्चि-
 तेतु तस्यागमान्तर्भाव एवेति त्रीण्येवप्रमाणानि ।

प्रत्यक्षज्ञानानुमानश्च शास्त्रञ्च विविधागमम् ।
 त्वयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सतेति ॥

तत्र प्रत्यक्षं स्थूलमेव सन्निकृष्टं गृह्णाति नातिदूरं नचा-
 तिसमीपं यथा खमुत्पतन्तं पक्षिणं, यथा च नेत्रस्थ मञ्जनं,
 मनस्यनवस्थिते स्थूलमपि तन्नगृह्णाति, यदुक्तं मे मनोऽ-
 न्यत्रगतं मया न दृष्टमित्यादि, अभिभूतमनुद्भूतञ्च संपृक्त-
 मतिसूक्ष्मञ्च तन्नगृह्णाति, यथा रविकिरणाभिभूतं ग्रह-
 नक्षत्रमण्डलं, यथा क्षीरेदधिभावं, यथा च जलाशये
 जलदविमुक्तान् जलबिन्दून्, यथा प्रत्यक्षं सन्निकृष्टमपि
 परमाणुन् कचिद्वाभिचरतिचैतत्, मायामूर्द्धाबलोके यज-
 दत्तस्यैवायं मूर्द्धेत्यादौ, यद्यप्यप्रत्यक्षेऽपि वस्तुनि लिङ्गा-
 दनुमानं प्रवर्त्तयितुमलं, तथापि तत् कचिदव्यभिचर
 दृष्टं दृष्ट्यातत्कालनिर्वापितवङ्गौ चिरमधिकोदित्वर धूमे
 पर्वते । वङ्गिमान् धूमादित्यादौ तदेवं मुख्ययो रनयो
 व्यभिचारित्वात्, तदन्येषान्तु तदुपजीविनां सुसिद्धं तत् ।
 आप्त वाक्यलक्षणः शब्दस्तु कुत्रापि न व्यभिचरति, हिमालये
 हिमं, रत्नालये रत्नमित्यादि, रविकान्ताद्रविकरसंयोगे-
 वङ्गिरुत्तिष्ठतीत्यादिः, स खलु तन्निरपेक्षस्तदुपम-
 दीतदविरोध्यस्तत् सचिवस्तदनुग्राही तद्गम्यसाधकत-
 मश्च दृष्टः, तथाहि दशमस्त्वमसीत्यादौ तन्निरपेक्षः स एव
 शब्दः श्रोत्रं प्रविशन्नेव दशमोऽहमस्मीति प्रमायास्तिर-
 स्कारिणं मोहं विनिवर्त्तयतीति तत्त्वं स्पष्टं, सर्पदंष्ट्रे
 त्वयि विषं नास्त्येति मन्त्र इत्यादौ, वङ्गि तप्तमङ्गं वङ्गि-
 तापेन साम्यतीत्यादौ, च तदुपमर्दकत्वं ; सौवर्णभ्रसितं

स्निग्धमित्यादौ एकमेवौषधं त्रिदोषघ्नमित्यादौ च स्व-
 प्रतिपादिते ताभ्यामविरोधत्वञ्च, अग्निर्हिमस्य भेषजमि-
 त्यादौ, हीरकगुणविशेषमदृष्टवङ्गिः पार्थिवत्वेन सर्वे पाषा-
 णादिद्रव्यं लोहक्षेद्यमित्यनुमातुं शक्यं न तु श्रुततादृश
 गुणकं हीरकं तच्छेद्यमित्यादौ च यथाशक्तिताभ्यां साचि-
 व्यकरणं दृष्टचर मायामूर्द्धः पुंसोभ्यान्वाप्यविश्वस्ते स
 एवायमित्याकाशवाण्यादौ लोहच्छेद्यं पाषाणादौ, अरे-
 शीतार्त्ताः पाण्यामास्मिन् वह्निं सम्भावयत दृष्टमस्मा-
 भिरत्रासा दृष्ट्याधुने व निर्वाणः किंत्वस्मिन् धूमोद्गारिणि
 गिरौसोस्तीति तन्नवते बहूमूने प्रतीते तच्छब्दगम्ये
 साधकतमत्वञ्च, ग्रहाणां राशि सञ्चारे सूर्योपरागादौच
 तदेवं सर्वतः श्रैष्ठेशब्दस्यस्थिते तत्त्वनिर्णायकसु श्रुति
 लक्षण एव न त्वार्थलक्षणोऽपि “नावेदविश्वानुतेतं ब्रह्मन्त-
 मौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यादिश्रुतिभ्यः” ऋषीणांमिथो
 विवाद दर्शनेन तदाख्यानांतन्निर्णायकत्वा सम्भवात्, नित्यः
 श्रुतिशब्दः वाचाविरूप निरति श्रवणात् “अनादि-
 निधनानित्यावागुत्सृष्टास्वयंभुवा । आदौ वेदमयी विद्या-
 यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ।” इत्यादि स्मरणाच्च भ्रमादि
 दोषविशिष्ट जीवकर्तृकत्वं विरहान् निर्दोषं च स एव
 भवति ॥

इतिवेदान्तस्यमन्तके प्रमाणनिर्णयः

प्रथमः किरणः ॥ १ ॥

अथ प्रमेयाणि निर्णयन्ते ।

तानि च पञ्चधा ; ईश्वरजीव प्रकृतिकालकर्मभेदात्
तत्र विभुः विज्ञानानन्दः सार्वज्ञादि गुणवान् पुरुषोत्तम
ईश्वरः “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म,” सत्यंज्ञानमनन्तं ब्रह्म”
यः सर्वज्ञः सर्ववित् सत्यकाम सत्यसङ्कल्पः स
उत्तमः पुरुष” इत्यादि श्रवणात्, स च सर्वेषां स्वामीज-
निविनाशशून्यः । तमीश्वराणां परमं महेश्वरं, तं देवतानां
परमञ्च देवतं । पतिं पतीनां परमं परस्तादित्यामदेवं भुव-
नेशमीदृमिति ॥ स कारणानां कारणाधिपाधिपो, नचास्य
कश्चिज्जनिता न चाधिप । इति च श्रवणात् ; तस्यैवंभूतस्य
क्वचित् जन्मत्व हीनस्वरूपस्वभावस्याविर्भावमात्रं बोध्यम् ।
अजायमानौ बहुधा विजायते इति श्रुतेः । अजोऽपि सन्न-
व्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय
सम्भवाभ्यात्ममाययेति ॥ स्मृतेश्च । अतएव ब्रह्मास्य विज्ञानान्
मुक्तिरित्युक्तं । “जन्मकर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्तादेहं पुनर्जन्मनैति मामेति सोर्जुनेति” ॥ ननु ब्रह्मरुद्राद-
योपि लोकेश्वराः कथ्यन्ते सत्यं भवन्तु ते ईश्वराः सामर्थ्ययो-
गात् पारमैश्वर्यन्तु हरेरेव तमीश्वराणामित्यादि श्रुतेः ।
ततश्च राजसेवकेष्वपि राज बत्तेधीश्वरत्वन्तद्गुणांशयो-
गाद्भाक्तं सिध्यति । ब्रह्मादयो हि हरेरुत्पन्नाः श्रूयन्ते
श्रीनारायणोपनिषदि अथपुरुषो ह वै नारायणो अहं

कामयत प्रजाः सृजेत्यारभ्य नारायणाद् ब्रह्मा जायते,
नारायणाद्बुद्धो जायते, नारायणात् प्रजापतिः प्रजायते,
नारायणादिन्द्रो जायते, नारायणादष्टौ वसवो जायन्ते
नारायणादेकादशरुद्राजायन्ते, नारायणाद् द्वादशादित्या
इत्यादिना । महोपनिषदि च एकोः ह वै नारायण आसीन्
न ब्रह्मा न ईशान इत्यारभ्य तस्य ध्यानान्तस्यस्य लला-
टात्वाचः शूलपाणिः पुरुषोऽजायत विभ्रश्चिद्यं सत्यं
ब्रह्मचर्यं तपो वैराग्यमित्यादि तत्रब्रह्माचतुर्मुखो जात
इत्यादि च श्रूयते नारायणशब्दः खलु श्रीपतेरेवसंज्ञा
पूर्वपदात्संज्ञायामंगं इति तस्यामेव एव विधानात् । श्री-
विष्णुपुराणे च “यस्य प्रसादादहमच्युतस्य, भूतः प्रजासृष्टि
करोऽन्तकारी । क्रोधाच्चरुद्रः स्थितिहेतुभूतो यस्माच्च मध्ये
पुरुषः परस्तादित्यादि ।” मोक्षधर्मे च, प्रजापतिश्च रुद्रां
चाप्यहमेव सृजामिवै । तौ हि मां न विजानितौ मममाया
विमोहिताविति ॥ छन्दोगास्तु रुद्रं विधिपुत्रं पठन्ति ।
विरुपाक्षाय धातंशाय विश्वदेवाय सहस्राक्षाय ब्रह्मणः
पुत्राय जेष्ठाया मोघाय कर्माधिपतये इति । शतपथे चाष्ट-
मूर्त्तं ब्राह्मणे संबत्सरात् कुमारोऽजायत कुमारो रोदित्,
तं प्रजापतिरब्रवीत्, कुमार ! किं रोदिषि ? यच्च ममतपसो
जातोसीति सोऽब्रवीत् । अनपहतपाप्माहमस्मि हन्त
नामानि मे देहीत्यादिना । श्रीवाराहे च “नारायणः परो
देवस्तस्माज्जातश्चतुर्मुखः । तस्माद्बुद्धो भवद्देवः स च सर्व-

ज्ञताङ्गत इति ॥ तदिदञ्च कल्पमेदात् संगमनीयं । ननु
महेशादि समाख्यया रुद्रपारतम्यं मन्तव्यं मैवं तस्या-
महेन्द्रादि समाख्यावद्भेदफल्यात् इन्द्रसमाख्यैव शक्रस्य
तत्साधयेत् । इति परमैश्वर्यं इति धात्वर्थपाठात् ।
किं पुनर्महत्वं विशेषितासौ तस्यानीश्वरत्वं सर्वाभ्युपगतं
ऐश्वर्यञ्च कर्मायत्वं शतमुखसमाख्ययावगम्यते । एवं
महादेवसमाख्यापि देवराज समाख्यावद्बोद्ध्या तथा
च प्रबल प्रमाण बाधात् सा साच निष्कलैव महा-
द्वज समाख्यावद्भवेत् । विधिरुद्रयोर्यज्ञ ~~पुरुषाराध-~~
नालोकाधिकारित्वं भारते स्मर्प्यते । युगकीटि सह-
स्राणि विष्णुमाराध्यपद्मभूः । पुनस्त्रैलोक्यधातृत्वं प्राप्त-
वानिति शृणुम इति । मया सृष्टः पुरा ब्रह्मामदयज्ञ मयजत्-
स्वयम् । ततस्तस्य वरान् प्रीतो ददावहमनुत्तमान् ॥ मत्-
पुत्रत्वञ्च कल्यादौ लोकाध्यक्षत्वमेव चेति । युधिष्ठिर
शोकापनोदने च ॥ विश्वरूपो महादेवः सर्वमेधे महा-
क्रतौ । जुहाव सर्वभूतानि मयमात्मानमात्मनेति । महा-
देवः सर्वमेधे महात्माहुत्वात्मानं देवदेवो बभूव । वि-
श्वालो कान् व्याष्टभ्य कीर्त्याविराजतेद्युतिमान् कृत्ति-
बासा इति । पशुपतित्वञ्च रुद्रस्य वरायत्तं श्रुतिराह ।
सोऽब्रवीद्वरं वृणीष्व । अहमेव पशूनामधिपतिरसानीति
तस्माद्रुद्रः पशूनामधिपतिरिति । वेदापहारापद्रवा
च विधेर्हरि कर्तृकैवेति पाद्मे पठ्यते । विधिवधपापा

द्रुद्रो हरिणा मोचित इति स्मर्यते मात्स्येरुद्रोक्तिः । ततः
क्रोध परीतेन संरक्तनयनेन च । वामाङ्गुष्ठ नखाग्रेण छिन्नं
त्यस्य शिरोमयेति ॥ ब्रह्मोक्तिश्च, यस्मादनपराधस्य शिरः
छिन्नं त्वया मम । तस्माच्छाप समायुक्तः कपालीत्वं भविष्य
सीति ॥ रुद्रोक्तिश्च, ब्रह्महाकुपितो भूत्वा चरन्तीर्थानि
मूतले । ततोऽहं गतवान् देवि हिमवंतं शिलोच्चयं । तत्र
नारायणः श्रीमान् मयाभिज्ञां प्रयाचितः । ततस्तेन स्वकं
पार्श्वं नखाग्रेण विदारितम् । महत्य शृग्वतीधारातस्य
पार्श्वं विनिःसृतम् । विष्णुप्रसादात् सुशोणितम् । कपालं तत्
सहस्रधा । स्फुटितं बहुधायातं सप्रलम्बधनं यथेति ।
दुर्जय त्रिपुरहेतुकापन्निस्तारो हरिहेतुकः स्मर्यते भारते ।
विष्णुरात्मा भगवतो भवस्यामित तेजसः । तस्मादनुज्या-
संस्पर्शं स विसे हे महेश्वरः । इति । विष्णुधर्म च, त्रिपुरं
जघ्नुषः पूर्वं ब्रह्मणा विष्णुपञ्चरं । शङ्करस्य कुरुश्रेष्ठरज-
णाय निरूपितमिति ॥ जम्भणास्त्रेण वाणयुडापत्तितो
रक्षितः स्मर्यते वैष्णवे । जम्भणास्त्रेण गोविन्दो जम्भया
मास शङ्करं । ततः प्रणेशुर्देतेयाः प्रथमाश्च समन्ततः ।
जम्भाभिभूतस्तु हरो रथोपस्थ उपाविशत् । न शशाक तदा
योद्धुं कृष्णेनास्तिष्ठकर्मणेति ।

श्रीरामायणे परशुरामोक्तिः, हुङ्कारेण महाबाहुस्त-
भितोऽथ त्रिलोचनः । जृम्भितं तदनुदृष्ट्वा शैवं विष्णु-
पराक्रमैः । अधिकं मे निरे विष्णुं देवाः सर्पिर्गणास्तदेति ।

नरसखेन नारायणेन सहयुद्धमानस्तेन संजिहीर्षितो
ब्रह्मणाप्रबोधितः प्रपत्त्या तेन संरक्षितः स्मर्यते भारते,
प्रसादयामास भवो देवं नारायणं प्रभुं । शरणञ्च जगा-
माद्यं वरेण्यं वरदं हरमित्यादिना, कालकूटान्निस्तारश्च
तत् कीर्तनादिति स्मर्यते । अच्युतानन्दगोविन्द मन्त्रमा-
नुष्टुभं परम् । ओं नमः संपुटीकृत्य जपन् बिषधरो हर
इति ॥ सर्वेश्वरादन्ये तु सर्वे ब्रह्मादयः प्रलये विनश्य-
न्तीति मन्त्रव्यं । एको ह वै नारायण आसीदित्यादि श्रव-
णात् । ब्रह्मादिषु प्रलीनेषु नष्टे लोके चरणपरि । आभूत
संप्लवे प्राप्ते प्रलीने प्रकृतौ महान्, एकस्तिष्ठति सर्वात्मा
स तु नारायणः प्रभुरिति भारतात् ।

ब्रह्माशम्भुस्तथैवार्कश्चन्द्रमाश्च शतक्रतुः ।
एवमाद्यास्तथैवान्ये युक्तावैष्णव तेजसा ॥
जगत् कार्यावसाने तु वियुज्यन्ते च तेजसा ।
वितेजसश्चते सर्वे पञ्चत्वमुमयान्तिवै ॥
इति विष्णुधर्मात् ।

प्रकृतिर्माययाख्याता व्यक्ताव्यक्त स्वरूपिणी ।
पुरुषश्चाप्यभावे तौ लीये ते परमात्मनि ॥
परमात्मा च सर्वेषामाधारः पुरुषः परः ।
स विष्णुनामावेदेषु वेदान्तेषु च गीयते ॥
इति वैष्णवाच्च ।

नष्टे लोके द्विपरार्द्धावसाने महाभूतेष्वादि भूतंगतेषु

व्यक्तेऽव्यक्तं कालवेगेन याते भवानेकः शिष्यते शेषसंज्ञः ॥
इति श्रीभागवताच्च ।

तथाच हरि हेतुकोत्पत्त्यादिभिर्विध्यादीनामनीशत्व
निर्वाधं सिद्धं । अतएव तद्भक्तिस्तैरनुष्ठीयते ।
अथापि यत्पादनखावसृष्टं जगद्विरिञ्चोऽपहृताहंणाम्भः ।
श्रेष्ठं पुनात्यन्यतमो मुकुन्दात् को नामलोके भगवत्पदार्यः ॥
इति ।

गच्छौच निःसृत सरित्प्रवरोदकेन, तीर्थेन मूर्ध्निधिक-
तेन शिवः निबोभूत् इति च श्रीभाभवतात् । एकः
प्रसारयेत्यादावन्यः प्रक्षालयेन्मुदा । परसु शिरसाधत्ते
तेषु कोऽभ्यधिकोवदेति । पुराणान्तराच्च ।

ब्रह्मादयः सुराः सर्वे विष्णुमाराध्यते पुराः ।
स्वं स्वं पद्मनु प्राप्ताः केशवस्य प्रसादतः ॥

इति नारसिंहाच्च ।

ते देवाः ऋषयश्चैव नानातन समाश्रिताः ।
भक्तासंपूजयन्त्येनं गतिञ्चैवां ददातिस ॥

इति नारायणीयाच्च ।

यत्तु, भवाङ्ग पतितं तोयं पवित्रमिति पस्पृशुरिति ।
शिवाङ्गस्पर्शाद् गङ्गांभसः पावित्र्यं मन्यन्ते तन्मन्दं उक्त-
वाक्येभ्यः तेन शिरसाधृतत्वात् पवित्रमिदमिति विज्ञाय-
पस्पृशुरिति तदर्थोच्च । हरस्य गात्र संस्पर्शात् पवित्रत्व-
मुपागतेत्यत्रापि तस्य पावित्र्यं शुद्धिप्रदत्वं प्राप्तेत्यर्थः

यत्तु, साम्बलाभाय हरेरुद्राराधनं, पार्थविजयाय तत्-
स्त्ववनञ्च भारतेस्मर्यते । तत्तु, नारदाद्वाराधनवल्लीला-
रूपमेव बोध्यम् । यत्तु, द्रोणपर्वान्ते शतरुद्रीयार्थं रुद्रं
व्याचक्षाणो व्यासस्तस्य परमकारणत्वं प्राह तत्खलु तद-
न्तर्यामि परतयाज्ञेयं, परब्रह्मद्वयाभावात्, तद्वयस्यानिष्ट-
त्वाच्च । तदित्यं हरेः पारतम्ये सिद्धे केषु चित्पुराणेषु
विध्यादीनां पारतम्यं निश्चयं न भ्रमितव्यं । तेषां राजस-
तामसत्वेन हेयत्वात्, यदुक्तं मात्स्ये

संकीर्णास्तामसाश्चैव राजसाः सात्विकास्तथा ।

कल्याणतुर्विधाः प्रोक्ता ब्रह्मणो दिवसाहिते ॥

यस्मिन् कल्पे तु यत्प्रीतं पुराणं ब्रह्मणापुरा ।

तस्य तस्य तु माहात्म्यं तत्तत्कल्पे विधीयते ॥

अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु प्रकीर्त्यते ।

राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः ॥

संकीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणाञ्च निगद्यते ।

सात्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ॥

तैत्तिरेययोग संसिद्धागमिष्यन्ति पराङ्गतिमिति ।

कौर्म्ये च ।

असंख्यातास्तथाकल्या ब्रह्मविष्णु शिवात्मकाः ।

कथिताहि पुराणेषु मुनिभिः कालचिन्तकैः ।

सात्विकेषु तु कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ॥

तामसेषु शिवस्योक्तं राजसेषु प्रजापते रिति ।

वेदविरोधिस्मृतीनां हेयत्वं मनुराह

“या वेदवाच्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुट्टयः ।

सर्वास्ता निष्कृताः प्रेत्यतमानिष्ठाहि ताः स्मृता इति

तदेवं सात्विकानामेव पुराणादीनां प्रमाजनकत्वा-
दुपादेयत्वन्तदन्येषान्तु विपर्ययासकरत्वादव हेयत्वं-

सुव्यक्तमिति नतैर्भ्रमितव्यं सुधियेति । तस्य हरेस्मिन्नः

शक्तयः सन्ति ; पराख्या चैवज्ञाख्या मायाख्या चेति ।

“परास्य शक्तिर्बिबिधैव श्रूयते, स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया
च प्रधानतया रूपतिगुणेशः संसारवन्धस्थितिमोचहेतुरिति”
श्रुतेः ।

विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता चैवज्ञाख्या तथापरा ।

अविद्याकर्मसंज्ञान्या तृतीयाशक्तिरिष्यते ॥

इति श्रीविष्णुपुराणाच्च ।

स च पराख्यशक्तिमद्रूपेण जगन्निमित्तं, चैवज्ञादिश-
क्तिमद्रूपेण तु तदुपादानञ्च भवति, तदात्मानं स्वयमकुरुते-
त्यादि श्रवणात् । स च देहदेहिभेदशून्यो हरिरात्म-
मूर्त्तिर्वोध्यः ।

सत्पुण्डरीकनयनं मेघाभं वैदुरताम्बरं ।

द्विभुजं मौनमुद्राढ्यं वनमालिनमीश्वरम् ॥

साक्षात्प्रकृतिपुरुषयोरयमात्मागोपालस्तमेकं गोविन्दं
सच्चिदानन्दविग्रहं । अर्द्धमात्रात्मको रामो ब्रह्मानन्दैक-
विग्रह इति श्रुतेः । तस्य गुणाश्च, ज्ञानानन्दादयो नन्ता-

स्ततो नातिरिच्यन्ते एकधैवानुद्भूतं नेहनानास्तिकिञ्च-
 नेत्यादि श्रवणात् । तथापि विशेषवलात्तद्भेदव्यवहारो
 भवति विशेषश्च भेदप्रतिनिधिर्भेदाभावेऽपि तत्कार्यं
 प्रत्याययन् दृष्टः सत्तासतीभेदोभिन्नः कालः सर्वदास्ती-
 त्यादौ । तमन्तराविशेषणविशेष्यभावादिकं न सम्भ-
 वेत् न च सत्तासतीत्यादिधीर्भ्रमः सन् घट इत्यादि-
 वदवाधात् न चारोपः सिंहोमाणवको नेत्यादि-
 वत् सत्तासतीनेतिकदाप्यव्यवहारात् न च सत्तारे-
 सत्ताद्यन्तराभावेऽपि स्वभावादेव सतीत्यव्यवहारः
 तस्यैवेह तच्छब्देनोक्तेः तस्मान्निर्भेदेऽपि हरौ भेदप्रतिनिधिः
 सोभ्युपेयः यथोदकं दुर्गेष्टं पर्वतेषु विधावति । एवं धर्मान्
 पृथक् पश्यंस्तानिवानुविधावतीति कठश्रुतेः अत्र हि ब्रह्म-
 धर्मानुक्तातद्भेदो निषिद्धः नहिभेदसदृशे तस्मिन् सति धर्म-
 धर्मिभावधर्मबहुत्वे भाषितुं युक्ते, न च धर्मानित्यनुवादः
 श्रुतितोन्येन तेषामप्राप्तेः निर्विशेषवादिनापि शोधितात्त्वं
 पदार्थादाकार्यस्यैक्यस्य भेदो नाभिमतो भेदाभेदौ वा तथा
 सति तस्यमिथ्यात्वाद्यापत्तेः तत्र विशेषो न चेत् स्वप्रकाश-
 चिद्भानेऽप्यैकस्याभानन्तज्ञानस्य भेदस्त्रमाविरोधित्वेऽप्यैक्य-
 भानस्यतद्विरोधित्वेऽप्येव भेदकार्यं तस्य कथं स्यात् ? त-
 स्मात् स च वस्त्वभिन्नः स्वनिर्वाहकश्चेति नानवस्था तस्य
 तादृक्त्वं धर्मिग्राहक प्रमाणं सिद्धं बोध्यं स च परमात्मा
 हरिरस्मदर्थो बोध्यः अहमात्मा शुद्धाकेशेत्यादिष्वात्माहमर्थ-

योरभेदेन स्मरणात् "सो कामयत बहुस्यां प्रजायेत्यादि श्रुतौ"
 अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत्सदसत्परं । पश्चादहं यदेतच्च
 योवशिष्येत सोऽस्मिन्नहमिति स्मृतौ चावधृत्वा च शुद्धात्मनो-
 स्मदर्थत्वमुक्तं अतोन्तेऽपि स्थितिवाक् युज्यते अतएव प्रपञ्च-
 मायानिरासकता मुक्तप्राप्यता च तस्योक्ता मामेव ये प्रप-
 द्यन्ते मायामेतान्तरन्ति ते । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा वि-
 शते तदनन्तरमित्यादौ तस्मादहमर्थः परात्माविशदः स
 एव कर्त्ता भोक्ता च बोध्यः स विश्वकृद्दिश्वक्तदात्मयोनि-
 रेषदेवो विश्वकर्मा महात्मा सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह-
 ब्रह्मणा विपश्चितेति श्रुतेः ।

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ इति स्मृतेश्च ।

भक्त्या प्रयच्छतीत्युक्तेर्भक्ते च्छेद्यैव तस्य पूर्णस्यापि बुभुक्षोद-
 यो भिमतः तस्य तादृग्वत्त्वं स्वेच्छामयस्येति ब्रह्मोक्तेः स
 च पुरुषोत्तमः कचिद्भिभुजः कचिच्चतुर्भुजः कचिदष्टभुजश्च
 पठ्यते तत्र द्विभुजो यथाऽथर्वसूत्रे सत्पुण्डरीकनयनमित्यादि

प्रकृत्या सहितः श्यामः पीतवासा जटाधरः ।

द्विभुजः कुण्डली रत्नमाली धीरो धनुर्धर इति

तैत्तिरीयके च ।

दशहस्ताङ्गुलयो दशपद्याङ्गावूरुद्वौ बाह्वौ आर्मेव पञ्च-
 विंशक इति रहस्यान्वाये च पाणिभ्यां श्रियं संवहतीत्या-
 दिना श्रीसात्वते च

नादावसाने गगने देवोनन्तः सनातनः ।
 शान्तः सवित्स्वरूपसु भक्तानुग्रह काम्यया ॥
 अनीपस्येन वपुषाह्यमूर्त्तौमूर्त्ततांगतः ।
 विश्वमाप्याययन् कान्त्या पूर्णेन्दुतुल्यया ॥
 वरदाभयदेनेव शङ्खचक्राङ्कितेन च ।
 त्रैलोक्यधृतिदक्षेण युक्तपाणिद्वयेन स ॥ इति ।
 सङ्कर्षणे च ।

पुरुषोत्तमस्य देवस्य विशुद्धस्फटिकत्विषः ।
 समपादस्य तस्यैव ह्येकवक्तस्य संस्थितिः ॥
 वरदाभयहस्तौ ह्यावपवृत्ताख्य कर्मण इति ॥

चतुर्भुजो यथा विश्वक्सेनसंहितायाम्
 अप्राकृततनुर्देवो नित्याकृति धरो युवा ।
 नित्यातीतो जगद्धाता नित्यैर्मुक्तैश्च सेवितः ॥
 वद्वाञ्छलिपुटैर्हृष्टैर्निर्मलैर्निरूपद्रवैः ।
 चतुर्भुजः श्यामलाङ्गः श्रीभूलीलाभिरन्वितः ॥
 विमलैर्भूषणैर्नित्यैर्भूषितो नित्यविग्रहैः ।
 पञ्चायुधैः सेव्यमानः शङ्खचक्रधरो हरिः इति ॥

श्री दशमे च

तमदूभुतं बालकमम्बुजेक्षणं
 चतुर्भुजं शङ्खगुदायुदायुधं ।
 श्रीवत्सलक्ष्मं गलशोभिकौस्तुभं
 पीताम्बरं सान्द्रपयोदसौभगमिति ।

श्रीगीतासुच तेनैवरूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव-
 विश्वमूर्त्ते इति । अष्टभुजो यथा चतुर्थे ।

पीनायताष्टभुजमण्डलमध्यलक्ष्मणा,
 स्पृष्टेच्छ्रिया परिव्रतो वनमाक्षयाद्यः ।
 बर्हिष्मतः पुरुष आह सुतान् प्रपन्नान्,
 पर्यन्यनादरुतया स घृणावलोक इति ॥

आनन्दाख्यसंहितायान्तु रूपत्रयमुक्तम् ।

स्थूलमष्टभुजं प्रोक्तं सूक्ष्मञ्चैव चतुर्भुजं ।

परन्तु द्विभुजं प्रोक्तं तस्मादेतत्तयं यजेत् ॥ इति
 एतानि रूपाणि भगवति वैदूर्यमणिवद्युगपद्वित्या-
 विर्भूतानि विभान्ति तेषु चारुत्वाधिक्यात् कृतस्वगुणव्यक्तं य
 द्विभुजस्य परत्वमुक्तं न तु वस्त्वन्यत्वमस्ति नेह नानास्ति
 किञ्चनेत्यादि वचनात् यत्तु मन्यन्ते परमव्योम्निनित्वादितश्च
 चतुर्भुजं रूपं परं द्विभुजादिरूपन्तु शान्तोदितमपरमिति
 तत्खल्वविचारिताभिधानमेव ।

सर्वे नित्याः शाश्वताश्च देहास्तस्य परात्मनः ।

हानोपादानरहिता नैव प्रकृतिजाः कचित् ॥

परमानन्दसन्दोहा ज्ञानमात्राश्च सर्वतः ।

सर्वे सर्वगुणैः पूर्णाः सर्वदोषविवर्जिताः ॥

इति महावराहोक्तिव्याकोपात्

परन्तु द्विभुजमितिकण्ठोक्ति विरोधान्मायिकहान्त-
 स्पर्शापत्तेश्च भेदहीनेष्वेव तेषु रूपेष्वंशित्वांशत्वादिकं शक्ति

व्यक्ति तारतम्यसव्यपेक्षमाहुः यदुक्तं ब्रह्मैः शक्तिर्व्यक्तिस्तथा-
 व्यक्तिस्तारतम्यस्य कारणमिति स च पुरुषोत्तमः श्रीपति-
 र्वीर्यः श्रीश्वते लक्ष्मीश्च पत्न्याविति यजुः श्रुतेः कमलापतये
 नमः रमामानसहंसाय गोविन्दाय नमोनमः रमाधवाय-
 रामायेत्यथर्वण श्रुतिश्च पूर्वत्र श्री गीर् देवीलक्ष्मीस्तुरमा-
 देवीति व्याख्यातारः ननु नेहनानास्ति किञ्चनेत्यादि श्रव-
 णान्न ब्रह्मणिकश्चिन्नलक्ष्म्यादिरूपो विशेषः शक्यो मन्तुं किन्त्व-
 ङ्गीकृतश्चायं विशुद्धसत्त्वमूर्त्तिकं तत्तादृश्यैवलक्ष्म्या गिरा
 च युज्येतेति चेद्भ्रान्तमेतत् बह्वुप्रणतेव स्वरूपाभिन्नापराख्या
 शक्तिर्ब्रह्मण्यस्ति परास्येत्यादि श्रुतेः सैत्र तस्य लक्ष्मी गीर्देवी
 चेति स्वीकार्यं । प्रोच्यते परमेशो यो यः शुद्धोऽप्युपचारतः ।
 प्रसीदतु स नो विष्णुरात्मा यः सर्वदेहिनामिति श्रीवैष्ण-
 वात् अपरन्त्व चरं या सा प्रकृतिर्जडरूपिणी । श्रीः परा-
 प्रकृतिः प्रोक्ता चेतना विष्णुसंश्रयेति स्कान्दाच्च ।

सरस्वतीं नमस्यामि चेतनां हृदि संस्थिताम् ।

केशवस्य प्रियां देवीं शुक्लां क्षेमप्रदां नित्यामिति ॥

स्कान्देगीः स्तोत्राच्च ।

इत्यञ्च पूर्वपक्षो निरस्तः । ननु नेहनानास्ति किञ्चनेति
 निर्विशेषत्वमुक्तं मैवं इह यदस्ति तन्नाना न किन्तु स्वरू-
 पानुबन्धेवेति, तत्रैव विशेषप्रत्ययात् श्रीश्वते लक्ष्मी-
 श्चेत्यादेः प्रामाण्याच्च लक्ष्म्या एव रूपान्तरं गीर्देवीति
 मन्तव्यं सम्या रात्रिः प्रभा भूतिर्भेदा श्रद्धा सरस्वतीति

श्रीवैष्णवे तस्या विशेषणात् । किञ्च ह्यादिनी सन्धिनी
 संविच्चय्येका सर्वसंश्रये । ह्यादतापकरीमिश्रा त्वयि नो
 गुणवर्जित इति । तत्रैव विवृत् परा कीर्त्तयते तत्र संवित्
 प्रधानावृत्तिर्गीर्देवी । ह्यादप्रधाना तु लक्ष्मीः अनयोः पूर्वा-
 नुत्तरानुगुणैर्वीर्या संविदः सुखानुधावन प्रसिद्धेः लक्ष्म्या-
 भगवद्भेदादेव तद्वत्तस्याव्याप्तिश्च तत्रैव स्मर्यते नित्यैव-
 साजगन्माताविष्णोः श्रीरनपायिनी । यद्यामर्षगतो विष्णु-
 स्तथैवेयं द्विजोत्तमेति ॥ ततोभेदे तु व्याप्तिरियमपसि-
 द्धान्ता धृष्टे इत्यव्याप्त्या जीवकोटित्वं निरस्तं पा लक्ष्मी
 हरिवदनन्तगुणो तत्रैवोक्ता न ते वर्णयितुं शक्ता गुणान्
 जिह्वापि वेधसः । प्रसीद देवि पद्माक्षि मा स्वांस्वाजीः
 कदाचनेति । ते च गुणा मुक्तिदाढत्वहरिवशीकारित्वा-
 दयः कतिचित्तत्रैव पठिताः ।

आत्मविद्या च देवि त्वं विमुक्तिफलदायिनी ।

कात्वन्या त्वामृते देवि सर्वयज्ञमयं वपुः ॥

अध्यास्ते देवदेवस्य योगिचिन्त्यं गदाभृतः ।

त्वया देवि परित्यक्तं सर्वलं भुवनत्रयम् ॥

बिनष्टप्रायमभवत् त्वयेदानीं समेधितम् ।

दाराः पुत्रास्तथागारं सुहृदान्यधनादिकम् ॥

भवत्येतन्नहाभागे नित्यं त्वद्दीक्षणान् नृणाम् ।

शरीरारोग्यमैश्वर्यमरिपक्षयः सुखम् ॥

देवित्वदृष्टिदृष्टानां पुरुषाणां न दुर्लभम् ।

सत्त्वेन सत्यशीचाभ्यां तथाशीलादिभिर्गुणैः ॥
 त्यज्यन्ते ते नराः सद्यः सन्त्यक्ता ये त्वयामले ।
 त्वयावलोकिताः सद्यः शीलाद्यैरखिलैर्गुणैः ॥
 कुलैश्वर्यैश्च युज्यन्ते पुरुषानिर्गुणा अपि ।
 सस्त्राध्यः स गुणी धन्यः स कुलीनः स बुद्धिमान् ॥
 स शूरः स च विक्रान्तो यस्त्वया देवि वीक्षितः ।
 सद्यो वैगुण्य मायान्ति शीलाद्याः सकला गुणाः ॥
 पराङ्मुखी जगद्वाचि यस्य त्वं विष्णुवत्तमे ॥
 इत्यादिना हरिवद्गुरुरूपेयं सर्वत्र तदानुरूपेण तम-
 नुयातीति च तत्रैवोक्तं—देवत्वे देवदेहेयं मानुषत्वे च
 मानुषी । विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्येषात्मनस्तनु मिति ॥
 तेषु सर्वेषु लक्ष्मीरूपेषु राधायाः स्वयं लक्ष्मीत्वं मन्तव्यं ।
 सर्वेषु भगवद्रूपेषु कृष्णस्य स्वयं भगवत्त्ववत् । पुरुष-
 बोधिन्यामथर्वोपनिषदि गोकुलाख्ये माथुरमण्डले इत्युप-
 क्रम्य हे पार्श्वे चन्द्रावली राधिकाचेत्युक्ता यस्या अंशे
 लक्ष्मीदुर्गादिका शक्तिरित्यभिधानात् । निरस्तसाम्या-
 तिगयेन राधसा स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्यते नमः । इति
 भागवते श्रीशुकोक्तेः । सहस्रौतमीये च तन्मन्त्रकथने ।
 देवि कृष्णमयी प्रोक्ता राधिका परदेवता । सर्वलक्ष्मीमयी
 सर्वकान्तिः सम्मोहिनीपरेत्युक्तेषु । एतेचांशकलाः पुंसः
 कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति । अष्टमस्तु तयोरासीन् स्वय-
 सेव हरिः किलेति च श्रीभागवतात् ।

इति श्रीवेदान्तस्यमन्त्रके सर्वेश्वरतत्त्व निर्णयो

द्वितीयः किरणः ।

अथ जीवो निरूप्यते

• तत्तत्क्षणं चाणुचैतन्यमाहुः श्रुतिश्च एषोणुरात्मा चेतसा-
 वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश ।

बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्याय कथ्यते ॥

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेन्नानामेको बहूनां यो विद-
 धाति कामान् । तं पीठस्य ये तु यजन्ति विप्रास्तेषां
 शान्तिः शाश्वती नेतरेषामिति श्रवणात् ।

एतेन भ्रान्तं ब्रह्मैवैको जीवस्तदन्ये सर्वे जीवादय-
 स्तद्विद्यया कल्पिताः स्वप्नद्रष्टेव रथादय इत्येक जीववादे
 निरस्तः । नित्यचेतनतया बहूनां जीवानां श्रुतत्वात् ।
 स च जीवो नित्यज्ञानगुणकः अविनाशी वा अरे अय-
 गात्मा अनुच्छित्तिधर्मेति न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरि-
 लोपो विद्यत इति च श्रुतेः । अणोरपि तस्य ज्ञानगुणेन
 सर्वाङ्गेषु व्याप्तिः । गुणादालोकवदिति सूत्रात् यथा
 प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । जेत जेनी तथा

कृत्स्नं प्रकाशयति भारतेति भगवद्वाक्याच्च अस्मदर्थश्च जीवात्मा बोध्यो विलीनाहङ्कारायां सुषुप्तावहमिति तत्स्वरूपविमर्शात् । तथा च श्रुतिः । सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिमिति । देहादिविलक्षणश्च षड्भावविकारशून्यश्च सः । नात्मा वपुः पार्थिवमिन्द्रियाणि, देवा ह्यसुर्वायु जलं हुताशः । मनोऽनुमात्रं धिषणा च सत्त्वमहंकृतिः खं क्षितिर्धर्मसाम्यमिति । नात्माजजाननमरिष्यति नैधतेऽसौ न क्षीयते सवन विद्वद्भिचारिणां हि । सर्वत्रशब्दरूपपाद्युपलब्धिमात्रं प्राणो यथेन्द्रियबलेन विकल्पितं सदितिचैकादशात् । परमात्मांशश्च सः । ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इति भगवद्वाक्यात् । कर्त्ता भोक्ता च सः विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि चेति सोऽश्नुते सर्वान् कामानिति च श्रवणात् । यत्तु प्रकृतिः कर्त्री, भोक्ता तु जीव इत्याहुस्तन्मन्दं कर्त्तृत्वभोक्तृत्वयो रेकनिष्ठत्वात् यदाह वनपर्वणि सोमकं यमः नान्यः कर्त्तुः फलं राजन्नुपभुंक्ते कदाचनेति ।

ननु कर्त्तृत्वे दुःखासम्बन्धात् न तत्र श्रुतेस्तत्पर्यमिति चेन्मैवमेतत् । तथा सति दर्शादिष्वप्य तात्पर्यापत्तेः लीलोच्छासादेरकरण एव तत्सम्बन्धबीजणाच्च न च निष्क्रियत्व श्रुत्याकर्त्तृत्वं जीवस्य बाध्यते । अस्तिभाति विदिधात्वर्थानामात्मनि सत्त्वेन निष्क्रियत्वासिद्धेः धात्वर्थोहि क्रियेत्याहुः न च निर्विकारत्वश्रुत्या तस्य

तदाध्यते । सत्तामानज्ञानगुणान्यत्वेऽपि द्रव्यान्तरतापत्तिरूपस्य विकारस्य तत्राप्रसङ्गात् । यथा संयोगान्यत्वेऽपि आकाशे न कोऽपि विकारस्तथा स्थूलक्रियाश्रयत्वे स नात्मनीति द्रष्टव्यं सुषुप्तावपि सुखज्ञानसाक्षित्वरूपं कर्त्तृत्वमस्तीति पारमार्थिकं जीवस्य तत् तच्चेष्टरायत्तं बोध्यम् । एष एव साधुकर्म कारयतीत्यादिश्रुतेः । परात्तु तच्छ्रुतेरिति सूत्राच्च । स च जीवो भगवद्दासो मन्त्रव्यः दासभूतो हररेव नान्यस्यैव कदाचनेति पाद्यात् । ननु सर्वेषां जीवानां तदासत्त्वे स्वरूपसिद्धे निर्विशेषे च सति उपदेशादेर्वैयर्थ्यमिति चेन्न तदभिव्यञ्जकत्वेन तस्य सार्थक्यात् नहि मयनेन विना दग्नि सर्पिररणी च बहिराविर्भवेत्, स च जीवो गुरुपसत्त्या तदवाप्तया हरिभक्त्या च पुरुषार्थीभवति ।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथादेवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन इति ॥
आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षेऽथ संपत्स्ये इति । श्रद्धाभक्तिज्ञानयोगाद्वैतीति । ततस्तुतं पश्यते निष्कलं ध्यायमान इति च श्रुतेः ॥

तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् ।
शब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युप शमाश्रयम् ॥

तत्र भागवतान् धर्मान् शिचेद्गुर्वात्मदेवतः ।
अमाययानुवृत्त्यायैसुखे दात्मात्मदो हरि रिति ॥ स्मृतेश्च

सा च भक्तिः शास्त्रज्ञानपूर्विकैवानुष्ठेया, तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतब्राह्मण इति श्रवणात् । ते च जीवा मुक्तावपि हरिसुपासते एतत् सामगायत्रास्ते तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय इति श्रवणात् । इत्यञ्च तदनुभविनान्तद्वसत्वात्तद्रूप गुणविभूतीनां लावण्य चन्द्रिकात्वप्रसङ्गः, तदित्यं विभुत्वाणुत्वादि मिथोविरुद्ध शास्त्रैकगम्य नित्यगुणयोगादीश्वर जीवयोर्भेदः सार्वदिकः सिद्धः ननु किमिदमपूर्वमुच्यते । ईशादन्यो जीव इति त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते तयोऽहसो सौ यो सौ सोऽहंतत्त्वमसीति । व्यवहारदशायां यत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कम्पश्येदिति मोक्षदशायाञ्च तयोरभेद श्रवणात् । भेदस्यावसुत्वाद्ग्राही निन्द्यते, यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । यदा ह्येवैष उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीत्यादि श्रुतौ नैतच्चतुरस्त्रं द्वासुपर्णा सयुजासखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति पूर्वस्याम् । यथोदकं शुद्धेशुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विजानतः आत्मा भवति गौतमनिरञ्जनः परमं साम्यमुपैति इति । परस्याञ्च तयोर्भेदः श्रवणात् । भगवता च मुक्तौ भेदः स्मर्यते, इदं ज्ञानमपाश्रित्य ममसाधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति चेत्यादौ । इत्यञ्च ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति इत्यादौ

ब्रह्म-सदृशः सन्नित्येवार्थः सुषट्स्तवैव शब्दस्य सादृश्यादेव इतरथा ब्रह्मभावोत्तरो ब्रह्माप्ययो विरुद्धः स्यात् । यदेवेहेत्यादौ ब्रह्माविर्भावेषु भेदग्राही निन्द्यते यदाहोवेत्यादौ ब्रह्मणि कपटं प्रतिसिध्यते इति न कापि क्षतिः । एवं सति त्वं वा अहमस्मीत्यादौ तयारभेदः प्रतीतः । स खलु तदायत्तवृत्तिकत्व तदग्राप्यत्वाभ्यां सङ्गच्छेत । यथा प्राणसंवादे प्राणायत्तवृत्तिकत्वाद्वागादेः प्राणरूपता पठ्यते च्छान्दोग्ये न वै वाचो न चक्षूषि न श्रोत्राणि न मनांसोत्याचक्षते । प्राण इत्येवाचक्षते प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवतीति । यो यदग्राप्यः सतद्रूपः स्मर्यते वैष्णवे योऽयं तवागतो देव समीपं देवतागणः ।

सत्त्वमेव जगत्- स्रष्टायतः सर्वगतो भवानिति ।

श्रीगीतासुच ।

सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्व इति । यत्रत्वस्येत्यत्र तु मुक्तस्य जीवस्य विग्रहेन्द्रियादिकं सर्वं भगवत् संकल्पादेव भवतीत्युच्यते । अन्यथा सर्वमित्येतदग्राकुप्येत् । यत् तु वर्दन्ति त्वं वा इत्यादौ जहदजहत्स्वार्थलक्षणाया विभुत्वाणुत्वादीन् गुणान् हित्वा चैतन्यमात्रं लक्षणीयमिति तन्मन्द नित्यगुणानां बाह्यावेण हानासम्भवात् । सर्वगच्चावाच्ये लक्षणाया अयोगाच्च । तदवाच्यं खलु त्वया ब्रह्माभ्युपगम्यते । ननु यतो वाचो निवर्तन्त अप्राप्य मनसा सहैत्याद्या श्रुतिरेव ब्रह्मत्वं तथाह । मैव मेतत् कत्स्ना

वाच्यतायास्तत्राभिधानात् । यदुक्तं श्रीभागवते । कात्-
स्त्रेऽन नाजोऽप्यभिधातुमीश इति । अन्यथा सर्वे वेदा यत्-
पदं सामनन्तीति श्रुतिः । वेदैश्च सर्वे रहमेव वेद्य इति स्मृ-
तिश्च व्याकुप्येत् । तत्रैव वाक्ये यत इत्यप्राप्येति च विरुध्येत
यत्त्वविद्यावच्छिन्नमविद्या प्रतिविम्बितं वा ब्रह्मैव जीवः ।
आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् । तथात्मैको
ह्यनेकस्यो जलाधारेष्विवांशुमान् ॥ इत्यादिश्रुतेः ॥ त्वद्विज्ञाने-
नाविद्याविनाशे तु तद्वैतं सिद्धं घटाद्युपाधिनाशे सत्य-
काशाद्यद्वैतवदितिवदन्ति तदसत् । जडयाऽविद्ययाचै-
तन्यराशेच्छेदायोगात् । नीरूपस्य विभोः प्रतिविम्बायो-
गाच्च । अन्यथा वायुदिगादेस्तदापत्तिः । आकाशस्य ज्योति-
रंगस्य तु तत्तयाप्रत्ययो भ्रम एवेति तत्त्वविदः श्रुतिस्त्वनु-
वादिनीत्याहुः । यत् तु वदन्यद्वितीये शुद्धचैतन्ये तदज्ञाना-
ज्जीवेश्वरादिभावाध्यासः । नभःस्वरूपापरिज्ञानात्तत्र
यथा नीलिमाऽध्यस्यते । तज्ज्ञानेन तस्मिन्नध्यस्तस्य तस्य
विनिवृत्तौ तु शुद्धन्तद्विशिष्यत इति तदिदं रभसाभि-
धानमेव अविषये तस्मिन्नध्यासा योगात् नभसो ज्ञानवि-
षयत्वात्तत्र नीलिमाध्यासः सम्भवी । न च तद्वत् शुद्धचैतन्यं
ज्ञानविषयो भवतां तस्माद्यत्किञ्चिदेतत् । किञ्च कीदृशं
ज्ञानं निवर्त्तकमिष्यते । शुद्धचैतन्यं वृत्तिरूपं वा ।
नाद्यः । तस्य नित्यत्वेन नित्यमध्यस्तनिवृत्तिप्रसङ्गात् ।
नापिवृत्तिरूपं तस्य सत्यत्वं हतापत्तेः मिथ्या

त्येकथमध्यस्तं निवर्त्तकता । सत्यस्य हि शुक्त्या-
दिज्ञानस्य रजताद्यध्यस्तनिवर्त्तकता दृष्टा । य-
त्त्वाहुः फलवत्यज्ञातेऽर्थे शास्त्रतान्पर्य्यवीक्षणात्तादृग-
भेदस्तत्तात्पर्य्यगोचरः । वैफल्याज्ज्ञानत्वाच्च भेदस्त-
द्गोचरो न स्यात् किं त्वनुद्यमान एव सः । अद्भ्यो वा
एष प्रातरुदेति आपः सायं प्रविशतीतिवदिति तन्मन्दं ।
पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा जुष्टस्तस्तेनामृतत्वमेति ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमन्यस्य महिमानमेति वीतशोक
इत्यादौ तत्र फलश्रवणात् विरुद्धधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिक-
तया लोके तस्याज्ञातत्वाच्च । ते च धर्मा विभुत्वाणुत्वादयः
शास्त्रकगम्या भवन्ति । अभेदस्त्वफलस्तत्र फलानङ्गी-
कारादज्ञातश्च नरमृद्भवदसत्त्वादेव अभेदबोधिकाः श्रुत-
यस्तु तदायत्तवृत्तिकत्वतदप्राप्यत्वाभ्यां सङ्गमिता एव ।
किञ्च भेदो ब्रह्मेतरो ब्रह्मात्मको वा । नाद्यः । अभेदहा-
नात् तदितरस्य मिथ्यात्वेन श्रुतीनामतत्वावेदकत्वापत्तेश्च ।
सत्यता च भेदस्य मिथो विरुद्धयोरन्यतरनिषेधस्यान्यतर-
विधिव्याप्तत्वात् न चान्यः ब्रह्मणः स्वप्रकाशतया नित्य-
सिद्ध्या श्रुतीनां सिध्यसाधनतापत्तेः ।

अपिच नाभेदस्योपदेशः सिध्यति । उपदेष्टुरनि-
र्णयात् । तथा तदुपदेष्टा तत्त्वज्ञो न वा । आद्योऽद्वितीय
मात्मानं विजानतस्तस्य नोपदेश्यभेददृष्टिरिति । न
तं प्रत्युपदेशः सम्भवेत् । अन्येऽप्यज्ञत्वादेव नात्मज्ञा-

नोपदेष्टृत्वम् । अथाधिगताभेदस्यापि तस्य वाधितानुवृत्तिरूपमिदं भेददर्शनं मरीचिकावारिवृद्धिवदतो नोपदेशानुपपत्तिरिति चेन्नन्दमेतत् । दृष्टान्तविरोधात् तद्वृद्धिर्हि वाधितानुवर्त्तमानापि वार्त्ताहरणे प्रवर्त्तयेदेवमभेदज्ञानवाधिताभेद दृष्टिरनुवर्त्तमानापि मिथ्यार्थविषयत्वनिश्चयान्नोपदेशे प्रवर्त्तयेदिति विषयनिर्दर्शनम् ।

यत्तु शुद्धे चैतन्ये अज्ञानेन कल्पितमिदं विश्वन्तज्ज्ञानेन बाध्यते रज्जुभुजङ्गवत् । तेनाद्वैतं सिद्धमेवेति वदन्ति तदपि निरवधानमेव क्षोदाक्षमत्वात् । तथाहि केदमज्ञानं ब्रह्मणि जीवे वा न प्रथमः । स्वप्रकाशचैतन्ये तस्मिंस्तद्योगासम्भवात् तुरीयत्वहानाच्च । न द्वितीयः । कल्पनात् पूर्वं जीवभावसिद्धेः । अथाज्ञानं सत्यं न वा नाद्यः । अनिवृत्तिप्रसङ्गात् । नाप्यन्यः । प्रतीतिविरहात् न च सदसद्विलक्षणत्वादिष्टसिद्धिः तादृशे प्रमाणाभावात् । घटादीनां सत्त्वं खपुष्पादीनामसत्त्वं घटादीनामेव देशकालव्यवस्थया सदसत्त्वमिति प्रकारत्रयस्यैवानुभवान्नातोऽन्यत् सदसद्विलक्षणमनिर्वचनीयमज्ञानं स्वीकर्तुं शक्यं । ततो यत्किञ्चिदेतत् । तस्मात् पराख्यशक्तिमता भगवता निमित्तेन प्रधानादिशक्तिमता च तेनोपादानेन सिद्धमिदं जगत्पारमार्थिकमेव । सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत् ।

यदिदं किञ्चित् कवि र्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याश्रितव्यतोऽर्थान् व्यदधात् शाश्वतीव्यः समाभ्यः तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादि श्रवणात् ।

तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलं ।

आविर्भावतिरोभाव जगन्नाश विकल्पवत् ॥

इति वैष्णवात् ।

ब्रह्म सत्यं तपः सत्यं सत्यं चैव प्रजापतिः ।

सत्याज्ज्ञातानि भूतानि सत्यम्भूतमयं जगदिति ॥

महाभारताच्च ।

एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यत्रापि वनलीनविहङ्गादिन्यायेन तदपि जगत् सत्यं सिद्धं । भ्रमवादमसर्वथाऽनुपपन्नः । सोऽकामयत इत्यादि श्रुतिव्याकोपात् । किञ्च क कस्यायं भ्रमः शुद्धचैतन्ये जीवस्येति चेन्न । तस्याप्रत्यक्षत्वात् अध्यारोपे ह्यधिष्ठानसाक्षात्कारस्तन्त्रं । न च शुद्धचैतन्यं स्वस्मिन् जगद्रूपेण पश्यति । तस्य नित्यसिद्धस्वरूपज्ञानत्वात् । किञ्च मादृशावलम्बी भ्रमोऽनुमीयते स्थाणुः पुमानित्यादौ । तथाच भ्रमविषयाज्जगतोऽन्यत् पारमार्थिकं सिद्धं । अस्ति हि शक्तिरजतादन्यत् पारमार्थिकं हृदस्यं तदित्यनुपपन्नस्तदादः । तस्मादीश्वरादन्यस्तदन्नित्यचेतनस्तदामो जीवो भवतीति सिद्धम् ।

इति वेदान्तस्यमन्तके जीवतत्वनिरूपणस्तृतीयः किट्ठः ।

अथ प्रकृतितत्त्वं निर्णीयते ।

सत्त्वादिगुणत्रयाश्रयो द्रव्यं प्रकृतिर्नित्या च सा ।
 गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी ॥
 सितासिता च रक्ता च सर्वकामदुष्वा विभोरित्यादि श्रुतेः ।
 त्रिगुणं तज्जगद्योनेरनादिप्रभवाम्ययम् ।
 अचेतना परार्था च नित्या सततविक्रिया ।
 त्रिगुणं कर्मिणां ज्ञेयं प्रकृते रूपमुच्यते ।
 इति स्मरणाच्च । तत्र प्रकाशादिगुणः सत्त्वं । रागदुःखादि-
 हेतु रजः । प्रमादालस्यादिहेतुस्तु तमः । एषां साम्ये
 प्रलयः । एकदेहस्य साम्ये कफवातपित्तसाम्ये मृत्युरिव ।
 अङ्गाङ्गिभावेन वैषम्ये तु महदादि सर्गः स्यात् प्रलये
 स्वरूपः साम्यरूपः । परिणामः सर्गे तु विरूपः स इति
 सततविक्रियेत्युक्तं प्रकृतेरस्याः प्रथमपरिणामादिनात्मन्य-
 नध्यवसायहेतुः । स च त्रिविधः ।

सात्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् ।

तस्मिन् विकारविशेषोऽहङ्कारः आत्मनि देहाह-
 भावहेतुः इति श्रीवैष्णवात् । स च सात्विको
 राजसस्त्वात्मसश्चेति त्रिविधः । क्रमाद्वैकारिकतैजस-

भूतादिशब्दैश्चाभिधीयते । मध्यमसुखयोः । प्रवर्तक-
 तया सहकारीत्याहुः । सात्विकादहङ्कारादिन्द्रियाधि-
 ष्ठात्रो देवता मनश्च । राजसादाहोन्द्रियाणि दग्ध-
 तामसात्तु तन्प्रातद्वाराकाशादीनि पञ्चेति । एवमेवोक्त-
 मेकादशे ।

ततो विकुर्वतो जातो योऽहङ्कारो विमोहनः ।
 वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चैदहं त्रिवृत् ।
 तन्मात्रेन्द्रियमनसां कारणं चिदचिन्मयः ।
 अर्थस्तन्मात्रिकाज्ज्ञेयतामसादिन्द्रियाणि च ।
 तैजसादेवता आसन्नेकादश च वैकृतादिति ।
 तामसादर्थः पञ्चभूतलक्षणः । तैजसादिन्द्रियाणि
 दश वैकृतादेकादश देवता आसन्मनश्चेत्यर्थः । तृतीये च ।
 महत्तत्त्वादि कुर्वाणा इगवहीर्यचोदितात् ।
 क्रियाशक्तिरहङ्कारस्त्रिविधः समपद्यत ।
 वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्च यतो भवः ।
 मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च भूतानां महतामपि ।
 इति मनसश्चेति चादेवतानां चेति बोध्यं क्रमादिति च ।
 अयमत्र निष्कर्षः । द्विविधं खल्विन्द्रियं अन्तरिन्द्रियं बहि-
 रिन्द्रियं चेति । तत्रान्तरिन्द्रियं मनः सात्विकाहङ्कारो-
 पादानकं द्रव्यं सङ्कल्पविकल्पहेतुर्हृत्प्रदेशवृत्तिः । तदेव
 कचिदध्यवसायाभिमानचिन्तारूपकार्यं भेदादुद्वाहङ्कारचि-
 त्तसंज्ञां धत्ते । इदं मनो विषयसंसर्गं बन्धहेतुः । तं

विहायात्म प्रावण्ये तु मोहहेतुश्च भवति ।

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ॥

अशुद्धं कामसङ्कल्पं शुद्धं कामविवर्जितमिति श्रुतेः ।

तदित्यं स्मृत्यादिकरणमिन्द्रियं मनः सिद्धं । राजसाहङ्कारोपादानकं द्रव्यं वहिरिन्द्रियं । तच्च द्विविधं ज्ञानेन्द्रिय-
कर्मेन्द्रियभेदात् । तत्राद्यं पञ्चविधं श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राण-
भेदात् । तत्र शब्दमात्रग्राहकमिन्द्रियं श्रोत्रम् मनुष्यादीनां
शक्यत्ववच्छिन्नप्रदेशवृत्तिः सर्पाणां तु चक्षुर्वृत्तिः । स्पर्श-
मात्रग्राहकमिन्द्रियं त्वक् सर्वशरीरवृत्तिः नखकेशादी-
प्राणमात्रतारतस्यात् स्पर्शानुपलब्धिः । रूपमानग्राहक-
मिन्द्रियं रसनं जिह्वाग्रवृत्तिः । गन्धमात्रग्राहकमिन्द्रियं
घ्राणं नासाग्रवृत्तिः । श्रोत्रादीनां पञ्चानामाकाशा-
दीनि पञ्च क्रमेणाप्यायकानि भवन्तीति । भौतिकत्वमेवा-
मुपचर्यते । एवं मनःप्राणवाचां च क्रमात् पृथिव्यप्ते-
जोभिराप्यायनात्तत्तन्मयत्वं । श्रुतिश्च । अन्नमयं हि
सौम्य मनः आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति । अन्त्य-
मपि पञ्चविधं, वाक्पाणिपादपायूपस्थभेदात् । तत्र
वर्णोच्चारणहेतुरिन्द्रियं वाक् हृत् कण्ठादिवृत्तिः । यदुक्तं
अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु चेति वेदभाष्ये ।
गवादिष्वदृष्टाभावाच्च दभावः । शिल्पादिहेतुरिन्द्रियं पाणिः
मनुष्यादीनामङ्गुल्यादिवृत्तिः हस्त्यादीनां तु नासिका-

यादिवृत्तिः । सञ्चारहेतुरिन्द्रियं पादः, मनुष्यादीनाम-
ङ्गुलिवृत्तिः । उरगविहगादीनामुरः पक्षादिवृत्तिः । मला-
दित्यागहेतुरिन्द्रियं पायुस्तत्तदवयववृत्तिः । आनन्द-
विशेषहेतुरिन्द्रियमुपस्थः स च मेहनादिवृत्तिरिति ।
सात्विकाहङ्कारादिन्द्रियाधिष्ठात्राश्चन्द्रादयश्चतुर्दश देवता
भवन्ति । तेषु चन्द्रचतुर्मुखशङ्कराद्युतैः क्रमात् प्रव-
र्त्तितानि मनोबुद्ध्याहङ्कारचित्तानि सङ्कल्पाध्यवसायाभि-
मनचिन्ताः प्रवर्त्तयन्ति । दिग्वातार्कवरुणाग्निभिः
क्रमात् प्रवर्त्तितानि श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणानि शब्द-
स्पर्शरूपरसगन्धान् प्रकाशयन्ति । अग्नीन्द्रोपेन्द्रयमप्रजा-
पतिभिः, क्रमात् प्रवर्त्तिता वाक्पाणिपादपायूपस्था
वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाननुभावयन्तीति । ताम-
साहङ्कारात्, तन्मात्राण्यन्तरीक्ष्य पञ्चभूतान्युत्पद्यन्ते ।
तामसाहङ्कारभूतवर्गयोरान्तरालिकः परिणामस्तन्मात्र-
शब्दवाच्योऽविशेषशब्देन च कथ्यते । यथा दुग्धदधोरान्त-
रालिकः कललपरिणामस्तथैव द्रष्टव्यः । भूतवर्गसु विशे-
षशब्देनोक्तः । सूक्ष्मावस्था, तन्मात्राणि स्थूलावस्था तु भूता-
नीति । एतां भूतोत्पत्तिप्रक्रियां बहुधा निरूपयन्ति । त-
स्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुरि-
त्यादि श्रुत्यर्थच्छायामालम्ब्य भूताङ्गुतोत्पत्तिरेके । तदाहुः
किन्तदासीदित्यादिसुबालश्रुतिं, तस्मादहङ्कारात् पञ्चत-
न्मात्राणि तेभ्यो भूतानीति गोपालश्रुतिश्च दृष्टा

केचिदेवं वदन्ति । भूतादेरहङ्कारात् पञ्चापि तन्मात्रा-
 न्युत्पद्यन्ते तेभ्यः क्रमात् पञ्चभूतानीति । तान्ताञ्च
 श्रुतिं निभात्य परे त्वेवं वर्णयन्ति । भूतादेः शब्दतन्मात्रं
 तस्मादाकाशः आकाशात् शब्दस्पर्शतन्मात्रं तस्मादायुः ।
 वायो रूपतन्मात्रं तस्मात्तेजः । तेजसो रसतन्मात्रं तस्मा-
 दापः, अङ्गो गन्धतन्मात्रं ततः पृथिवीति । एषां पञ्चानां
 लक्षणानि । स्पर्शवत्त्वे सति विशिष्टस्पर्शशब्दाधारत्वमाका-
 शत्वम् । विशिष्टस्पर्शवत्त्वे सति रूपशून्यत्वम् । अनुष्णा-
 शीतस्पर्शवत्त्वे सति गन्धशून्यत्वं वायुत्वम् । उष्णस्पर्श-
 वत्त्वं भास्वररूपवत्त्वं वा तेजस्त्वं । शीतस्पर्शवत्त्वे निर्गन्धत्वे
 सति विशिष्टरसत्वं वापः । विशिष्टगन्धवत्त्वं पृथिवीत्वमिति
 भूतानां पञ्चीकृतत्वात् शब्दादीनां सर्वत्रोपलब्धा नाम
 नानुपपन्नः । पञ्चीकरणं त्वित्यं बोध्यम् । सर्वेश्वरो हरिः
 पञ्चापि भूतानि सृष्ट्वा तानि प्रत्येकं द्वेधा समं विभज्य
 तयोः पञ्चकयोरिकं प्रत्येकं चातुर्विधेन समं विभज्य तेषां च-
 तुर्णां भागान् स्वस्वस्थूलभागत्यागेनान्यस्मिन् योजनमिति ।
 यदुक्तं विभज्य द्विधा पञ्चभूतानि देवस्तदर्धानि पञ्चाद्वि-
 भागानि कृत्वा तदन्येषु मुख्येषु तं तं नियुञ्जन् स पञ्ची-
 कृतिं पश्यतिस्मेति । एभ्यः पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यश्चतुर्दश-
 लोकखचितान्यण्डानि सन्तीति । तेषु भूर्भुवः स्वः महर्जन-
 स्तपःसत्याभिधाः सप्तलोकाः उपर्युपरि सन्ति । अतलवित-
 लसुतलरसातलतलातलमहातलपातालाख्याः सप्त त्वबोधः

सन्तीति । तेभ्य एव जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जानि
 चतुर्विधानि शरीराणि चाण्डवर्त्तिनां जीवानामुत्पद्यन्ते ।
 तेषु मनुष्यपञ्चादीनि जरायुजानि, पक्षिपन्नगादीनि
 अण्डजानि, यूकामशकादीनि स्वेदजानि, तरुगुल्मादी-
 न्युद्भिज्जानीति । इह दिक् पृथक्द्रव्यं न कल्प्यते । सूर्यपरि-
 स्पन्दनादिना आकाशस्यैव प्राच्यादिरूपतासिद्धेः । दिक्-
 सृष्टिस्त्वन्तरिक्षादिसृष्टिवत् सिध्यति । प्राणो न पृथक् तत्त्वं
 अजस्थान्तरापन्नस्य वायोरेव तत्त्वेन सिद्धेः । स पञ्चविधः
 प्राणापानसमानोदानव्यानभेदात् । महदादीति पृथिव्य-
 न्तानि तत्त्वानि समष्टिस्तेष्वेकदेशोपादानेन क्रियमाणानि
 कार्याणि तु व्यष्टिरुच्यते । अपरे तु अष्टौ प्रकृतयः षोडश-
 विकारा इति श्रुत्यनुसारेण भूतादेः शब्दतन्मात्रं तस्मा-
 दाकाशः स्पर्शतन्मात्रं चोत्पद्यते, स्पर्शतन्मात्रादायुः रूप-
 तन्मात्रं च, रूपतन्मात्रात्तेजो रसतन्मात्रञ्च, रसतन्मा-
 त्रादापो गन्धतन्मात्रञ्च सहैवोत्पद्यते । गन्धतन्मात्राद्भूमि-
 रिति वर्णयन्ति । एषाकाशादिषु पञ्चसु शब्दस्पर्शरूपरस-
 गन्धाः पञ्च गुणा यथोत्तरमेकैकाधिको न व्यज्यन्ते । तत्रा-
 काशं शब्द एकः, वायो शब्दस्पर्शौ द्वौ, तेजसि रूपान्तास्तयः,
 अप्सुरसान्ताश्चत्वारः, पृथिव्यां तु गन्धान्ताः पञ्चेति । इह
 तन्मात्राणां विषयाणां समाननामत्वश्रवणादभेदो न
 शङ्क्यः, पूर्वेषां भूतकारणत्वेन परेषां भूतधर्मत्वेन भेदात् ।
 तदित्यं प्रकृतिमहदहङ्कारैकादशेन्द्रियतन्मात्रपञ्चकभेदेन

चतुर्विंशतितत्त्वानि वर्णितानि, एषु प्रकृत्यादित्रिकं
भूतपञ्चकञ्च स्थूलदेहस्योपादानं । इन्द्रियानि तु भूषणा-
पितरत्नानीव तदाक्रम्य तिष्ठन्ति । पञ्चतन्मात्राण्ये-
कादशेन्द्रियाणि प्राणश्च सूक्ष्मदेहस्योपादानमिति व्याख्या-
तारः । शरीरत्वं हि चेतनं प्रति नियमेनाधेयत्वं विधेयत्वं
शेषत्वञ्च । भोगायतनं चेष्टाश्रयो वा शरीरमित्यादि
लक्षणन्तु दुष्टं पत्नीशरीरादावतिव्याप्तेः । इह प्रकृत्यादे-
रुत्पद्यमानं महदादि न द्रव्यान्तरं । न हि मृत्पिण्डादुत्प-
द्यमानं घटादिकमर्थान्तरमुपलभ्यते किं त्ववस्थान्तरमेव
तत्रोत्पद्यते, तावतैव नामसंख्याव्यवहारादिभेदसिद्धिः । ना-
न्यथा सेनावनराद्यादिव्यवहारः सिध्येत् । तस्मादेकस्मिन्
द्रव्ये कारणकार्ये द्वे अवस्थे तेच मिथोभिन्ने द्रव्यत्वभिन्ने
भवतः । तन्तु पटात्मकं मिथोभिन्नं द्रव्यमिति तार्किका
मन्यन्ते । तन्न, अनुपलम्भादुन्मानाद्वैगुण्यापत्तेश्च । भेदा-
भेदमिति सांख्याः प्राहुः । तच्च न । विरोधात् तस्माद-
भिन्नमेव कारणात्कार्यमिति ॥

इति श्रीवेदान्तस्यमन्तके प्रकृतितत्त्वनिरूपण-

चतुर्थकिरणः ॥ ४ ॥

अथ कालतत्त्वनिरूपणम् ।

वैगुण्योऽन्यो जडो द्रव्यविशेषः कालः । स हि भूत-
भविष्यद्वर्तमानयुगपच्चरच्चिप्रादिव्यवहारस्य सर्गप्रलययोश्च
हेतुः क्षणादिपरार्धान्तश्चक्रवत् परिवर्तमानो वर्ण्यते ।
तत् सिद्धिस्तु ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः योऽयं काल-
स्तस्य तेऽव्यक्तबन्धोश्चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वं निमेषादि-
वत्सरान्तो महीयांस्तन्वीशानं क्षेमधामत् प्रपद्ये । कालचक्रं
जगच्चक्रमित्यादि श्रुतिः । स्मृतिश्च नित्योभिमृश्यैषः सदेव
सौम्येदमग्र आसीदित्यादिषु सर्गात् प्रागापत्तस्य रुत्वाव-
गमात् । सर्वत्र कार्योपलम्भाच्च यदुक्तं ।

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासत इति ॥

सर्वनियामकोऽप्ययं परमात्मना नियम्यो भवति । ज्ञः कालः
काल इति श्रवणात् त्वचेष्टात्वस्मरणाच्च । अतस्तन्नित्याव
भृतौ नास्य प्रभावः । न यत्र कालो जगतां परः प्रभुः,
कुतोऽनुदेवा जगतां य ईशरे इत्यादिस्मृतेः ॥

इति श्रीवेदान्तस्यमन्तके कालतत्त्वनिरूपणः

पञ्चमः किरणः ॥ ५ ॥

अथ कर्म निरूप्यते ।

तच्च क्रिया रूपं कृति साध्यमपि कृतिमदमादि
सिद्धबीजाङ्गुरादि वदनादि सिद्ध कृत् न कर्मा विभा-
मादिति चेन्न अनादित्वादिति । तत् खल्वशुभं शुभ-
श्चेति द्विभेदः । वेदेन निषिद्धं नरकाद्यनिष्टसाधनं ब्राह्मण
हननाद्यशुभं, तेन विहितं काम्यादितु शुभं । तत्र स्वर्गा-
दीष्टसाधनं ज्योतिष्टोमादि काम्यं । अकृते प्रत्यवाय
जनकं सन्ध्यापसनाऽग्नि होत्रादि नित्यं । पुत्रजन्माद्यनु-
बन्धि जातेष्ट्यादि नैमित्तिकं । दूरितक्षयकरं चान्द्राय-
णादि प्रायश्चित्त मिति शुभं बहुविधं । एषु निषिद्धमिव
काम्यञ्च सुमुक्षोर्हेयमेव । मुक्ति प्रतिबन्धि फलत्वात् ।
नित्यादिकन्तु चित्तशुद्धि करत्वात्तेनानुष्ठेयमेव । किञ्च
ज्ञानोदयात् पूर्वं यत् सच्चिन्तं तत् शुभमशुभञ्च ज्ञानेन
विनश्यति । ततः परं क्रियमाणं न तेन विद्वान् विलिप्यते
तथा तद् यथेष्टीकातूलमग्नी प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्व-
पाप्मानः प्रदूयन्त इति ।

यथा पुष्कर पलाश आपोऽश्लिष्यत एव मेवात्मविदि
पापं कर्म न श्लिष्यन्त इति च छान्दोग्यश्रुतिः । अत्र सच्चित्त
क्रियमाणयोः पापयो विनाश विश्लेषावुक्तौ उभे उच्ये वैष
एतं तरत्यमृतः साध्वसाधुनी इति बृहदारण्यक श्रुतिः ।
अत्र तयोः पाप पुण्ययो स्तौदर्शितौ उभे सच्चित्त क्रियमाणे

साध्वसाधुनी पुण्यपापे एष विद्वान् तरत्युक्तव्यति सच्चि-
तयोर्विनाशः क्रियमाणयो स्वश्लेष इत्यर्थः । इत्यं ज्ञाने
नैव विनिवृत्तकर्ममलस्तेनैव हरिपदं प्राप्याक्षय सुख-
भाक् तत्रैव निवसति ततः पुनर्न निवर्त्तते । "ब्रह्माविदा-
प्रोति परं तमेव विदित्वा अति मृत्युमेति नान्यः पथा
विद्यते अनायासीऽश्रुते सर्वान् कामान् नच पुनरावर्त्तत
इतिश्रवणात्" । तच्च ज्ञानं द्विविधं परोक्षमपरोक्षञ्च ।
परोक्षं शब्दं, अपरोक्षन्तु ज्ञादिनी सार समवेत सच्चिद्रूपं,
यच्च भक्तिशब्द शब्दव्यपदेश्यं दृष्ट विज्ञान घनानन्द "घना-
सच्चिदानन्दैकरसे भक्तियोगे स तिष्ठतीति गोपालोप-
निषदि" तत्रपूर्वं परं परया परन्तु साक्षाद्ब्रह्म प्रापकं
बोध्यं । केचित्तु महत्तम प्रसङ्गलब्धेन शुद्धभक्तियोगरूपेण
श्रवणकीर्त्तनादि कर्मणैव चित्तशुद्धिं हरिपदञ्च लभन्ते
इतिदृष्टं "पिबन्ति ये भगवत आत्मनः सतां, कथामृतं
श्रवणपुटेषु संभृतं । पुनन्ति ते विषय विदूषिताशयं, ब्र-
जन्ति तच्चरणसरोरुहान्तिक" सित्यादिषु । तदित्यं तच्च
पञ्चकं विस्तृतं श्रीवैष्णवे उक्तमेतत् । विष्णोः स्वरूपात् पर-
तोहि तेऽन्ये, रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्रः । तस्यैव तेऽन्ये न
धृते वियुक्ते, रूपेण यत्तद्विजकालसंज्ञं ॥ जनैश्च कर्म
स्तिमितात्मनिश्चये रित्यादिना ॥ तदेव मेतत् पञ्चक
विवेकी वर्णित साधन सम्प्रतिमान् विशुद्धा श्रीहरिपदमुप-
लभ्य तत्रैव सर्ववेदा दिव्यति इति ।

नित्यं निवसतु हृदये चैतन्यात्मासुरारिर्नः ।

निरवद्यो निर्वर्तिमान् गजपतिरनुकम्पया यस्य ॥ १ ॥

राधादि-दामोदर-नामविभ्रता,

विप्रेण वेदान्तमयः स्यमन्तकः ।

श्रीराधिकायै विनिवेदितो मया,

तस्याः प्रमोदं सतनोतु सर्वदा ॥ २ ॥

इति श्रीवेदान्तस्यमन्तके कश्चित्त्वनिरूपणः

षष्ठः किरणः ।

सम्पूर्णम् ।

—*—